

КОЗАК МАМАЙ

феномен одного образу та спроба прочитання
його культурного «ідентифікаційного» коду

Станіслав Бушак: дослідження
Валерій та Ірена Сахарук: каталог

Видання друге, доповнене 2008

РОДОВІД

КОМПОЗИЦІЙНІ ВАРІАЦІЇ «МАМАЇВ» ТА ДЕЯКІ ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

Більшість відомих нам «мамаїв» є варіаціями на тему єдиної композиції, в основі якої постать сидячого зі схрещеними ногами козака, що грає на бандурі, або, відклавши її, тримає пальці рук в не цілком зрозумілому, але характерному жесті. Меншу частину творів складають картини, де поряд з сидячим козаком зображені інші персонажі (дівчата, пан-лях, єврей-шинкар та ін.). Серед них окрему групу картин складають твори, пов'язані з подіями Гайдамаччини (або ж Коліївщини). На них подані так звані «сцени розправи» гайдамак зі своїми противниками — суд, який вершить Мамай; на деревах повішені (часто — вниз головою) чоловічі постаті. Замість степу, ці події відбуваються, як правило, в лісі.

Однак, у всіх цих випадках, композиційне ядро твору — фігура козака з бандурою у «східній позі» — залишається незмінним. Тобто — саме ця самотня фігура козака-бандуриста і є тим базовим варіантом народної картини «Козак Мамай».

Найдавніші зі збережених на сьогодні «мамаїв» датуються початком XVIII ст. Раніших творів на нинішній час не виявлено, але це не означає, що їх не було. Війни, пожежі та руйнівна сила часу знищували (та продовжують знищувати й дотепер) твори мистецтва, виконані

20. **Козак Мамай, поч. XX ст.** (фрагмент)
Полікарп Захаренко (1876–1934)
Остап'є, Великобагачанський р-н, Полтавська обл.
Полотно, олія, 95 x 79
Музей народної архітектури та побуту НАН України

с на мене так ни вгадаш відкіл родом я, і як звуть ні чичирк ні скажинш, а у мене имя ни одно ест их до кат а, жид
дного батька почитае. Милостивим доводіен Лях називае, коли трапилос у степі Бувати то той і прозвіще мое может угадати, тєн
адила як коня даровала. Як хоч мене назви ави ни кранарем за те то полаю. Ая згоря в парчевои кожух убрався, а чогож мені жур
вороний шабля моя сваха ще ни заржавіла. Эх як був я молодий та як бився я з ляхами той рука ни мліла а тепер и воша одрлі
чунак віддурався соли ніха. Як умру я то чії ж попи отпонинаят мою душу а тіло мое валятнитися серед степу, хіба звір
упит. Ото тіни міні й горя стало шо в плясци горняки трошки стало. Гей Бандура моя золотая як би до тебе жінка молода
мясала аж до лня. А тепер тоді степи знати прошло время Будем кіку у степу ложивати поки прийде время Будем умирати

в значно міцніших матеріалах, ніж дерево та полотно, на яких переважно зображували «мамаїв».

Нагадаймо, що П. Білецький, підтримуючи думку Д. Щербаківського та К. Широцького, вважав, що композиційна схема «мамаїв» склалася значно раніше — ще до XVII ст. На доказ цього, в праці «Козак Мамай — українська народна картина» він наводить фотографію твору «Козак-бандурист» з Харківського художнього музею, датованого 1642 р. Але згодом учений дійшов висновку про її пізніше виконання — на межі XVIII — XIX століть. Це також підтверджує детальний аналіз художньо-композиційних особливостей цього твору. Харківські дослідники вважають, що вказана робота є лише копією з твору, написаного в 1642 році.

Проаналізувавши наявні в нашому користанні джерельні матеріали, можна зробити наступні спостереження щодо пластично-образної еволюції картин «Козак Мамай»:

а) в першій половині XVIII ст. композиція картини перебувала в процесі становлення, склався композиційний канон (постать сидячого у «східній» позі козака), але просторове оточення фігури головного героя та речова атрибутика біля нього ще не усталилися;

б) жоден з козаків на творах першої половини XVIII ст. не має власного імені, попри те, що на всіх найдавніших картинах зображено яскраві індивідуальні образи, фактично портрети реальних осіб;

в) вже на найраніших «мамаях» трапляються написи, але вони дуже лаконічні, і їхній обсяг не співмірний з текстами на картинах кінця XVIII — початку XIX ст., що за обсягом нерідко наближаються до розмірів невеликої поеми;

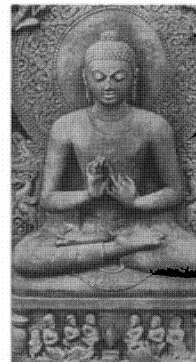
г) до створення найдавніших «мамаїв» були залучені професійні маляри, свідченням чого є, хоча б, «кужбушки» Києво-Печерської Лаврської майстерні (датовані серединою XVIII ст.), де працювали професійні художники, які готували майбутніх іконописців, котрі писали також і світські твори.

Отже, у першій половині XVIII ст. образ козака як художнє узагальнення героїчних подій цілої історичної епохи національно-визвольних змагань ще не знайшов свого чіткого пластичного оформлення, зокрема іконографічно і текстово. Це відбулося в пізніший період — протягом другої половини XVIII ст. працею багатьох безіменних малярів, які виробили та остаточно відшліфували класичний композиційний канон цієї картини. Але ця праця, вірогідно, була здійснена не лише самодіяльними, а й професійними українськими майстрами, зокрема, іконописцями. На це вказують високі художні якості деяких «мамаїв», які можна назвати народними картинами лише з певними застереженнями.

Такі висновки перегукуються з думками видатного мистецтвознавця Павла Жолтовського, який присвятив «мамаям» багато місця

21. **Будда Ваджрасатва.**
Дзанабадзар
Межа XVII–XVIII ст.
Монголія.
Бронза.

22. **Будда в медитації**
Невідомий скульптор.
V ст. н. е.
Індія, Сарнатх.
Різьблення по піскові

у своїй монографії «Український живопис XVII — XVIII ст.». Як ми вже згадували, він відкидає погляди Щербаківського, Широцького, Білецького про можливість запозичення композиційної схеми «мамаїв» зі Сходу. Жолтовський згоден, що цей образ є дуже давнім і що він пройшов «довгий і складний шлях розвитку», але виводить його з тих місцевих умов, в яких формувалося і діяло українське козацтво: «Образ козака–бандуриста був дуже близьким до життя, до тогочасної дійсності». Дослідник виділяє три головні етапи в розвитку цієї народної картини. Перший (перша половина XVIII ст.) — «складання іконографічної основи цього образу, почерпнутої з дійсності того часу. В основі найдавніших зображень козака–бандуриста лежать живі й безпосередні образи представників низового товариства». Другий (третя чверть XVIII ст.) — «в картину входить гайдамацька тема», третій (кінець XVIII — XIX ст.) — «остаточно складається, і в композиції, і в художньому образі ліричний варіант «Козака–бандуриста» в оточенні багатого речового стафажу»⁹⁰.

Усе ж, у питанні походження композиційної основи «мамаїв» переконливішими допоки є аргументи П. Білецького та інших дослідників, що вбачали певну близькість українських «мамаїв» із давнішими східними зразками подібних творів. Про паралелі канонічної композиції «мамаїв» з мистецтвом народів Сходу ми вже згадували вище. Серед них називалися як існуючі нині народи — араби, турки, монголи, уйгури, калмики, так і ті, що зникли з історичної арени, розчинившись серед інших етносів — скіфи, сармати та половці. Водночас, можна знайти паралелі композиції українських народних картин із мистецтвом Індії, Тибету, Китаю та інших країн Далекосхідного регіону, особливо з бронзовими скульптурами та картинами, що належать до кола буддистської релігії. Саме в такій (або близькій) сидячій позі, як у Мамає, зображували (і зображують) Будду, бодхісатв та інших божеств буддистського (а також індуїстського) пантеонів.

Те ж стосується, наприклад, творів видатного монгольського скульптора та релігійного діяча XVII ст. лами Дзанабадзара (він відомий під іменем Ундур–гегена, як перевтілення святого Джебдзундамби) — божеств Амогасідха, Акшобх'я, Ратнасамбава, Амітаба, Вайрочана та ін.⁹¹

У такій самій позі («східній», позі Будди, а також і Мамає) монгольські художники зображували на папері, полотні та шовку не лише своїх божеств, а й героїв (наприклад — Абатай–хана)⁹².

Для нас цікавими є твори, що походять безпосередньо з нинішньої території України. Вони є вагомими свідченнями того, що композиційний канон «мамаїв» існував тут з давніших часів. Так, серед експонатів археологічних розкопок сарматського поховання «Соколова Могила» (I ст. н. е.) на Миколаївщині привертає

90. Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 290, 298.

91. Цултэм Ням-Осорын. Искусство Монголии с древнейших времен до начала XX века. — М.: Изобразительное искусство, 1982. — С. 82–83.

92. Там само — рис. 48

увагу невелике скульптурне зображення, яке багато в чому нагадує нашого героя. Це — срібна ручка бронзового дзеркала (срібло з позолотою), котра зображує вусатого чоловіка з круглим обличчям, який сидить у «східній позі», тримаючи в руках чашу, що разуче нагадує композицію «Козак — душа правдивая»⁹³.

Цікаві паралелі виникають при порівнянні композицій «мамаїв» з середньовічною монументальною скульптурою тюркомовних племен півдня України — так званими «камінними бабами».

Дослідниця Л. Гераськова проаналізувавши весь доступний їй масив археологічних об'єктів, дійшла висновку, що вони розподіляються на три групи, котрі відрізняються не лише особливостями мистецького виконання, а й хронологічними рамками та різними етапами етнічної історії цієї території. За її висновками, найбільш архаїчні «баби» є близькими аналогами скульптур тюркомовних кочовиків азійських степів (не половців, а найімовірніше печенігів). Інша група скульптур є перехідною від архаїчної групи до половецької і виконана ймовірно торками — «одним з тюркомовних народів, близьким до половців, що зазнав на собі сильного їх впливу»⁹⁴.

Половецькі твори є найпластичнішими і зображують стоячі та сидячі чоловічі й жіночі постаті. Таким чином, архаїчні скульптурні зображення відповідають дополовецькому періоду (VIII — X ст.), а найцікавіші в пластичному вирішенні — половецькому (XI — XIII ст.). «Половецька скульптура різко відрізняється від скульптури попередніх тюркомовних народів за кількісними показниками, монументальністю, високою культурою різьблення, повнотою і докладністю зображення, і не знаходить собі аналогій у всій азійській скульптурі. Оскільки половці є вихідцями з казахських степів і споріднені з тюркомовними племенами VI — X ст., природно шукати витоки половецької скульптури у статуях тюркомовних народів попереднього періоду»⁹⁵.

Велика колекція половецької скульптури XI—XII століть зберігається в музейній збірці Національного заповідника «Хортиця». Серед цих творів є і чоловічі (вони домінують), і жіночі статуї, витесані з граніту, пісковика, вапняку та черепашнику. Зображені перебувають у стоячій, напівсидячій та сидячій позах. В скульптурах ми бачимо ті самі композиційні елементи, які традиційно зображують в «мамаях», а саме: шабля, лук, сагайдак, посуд різної конфігурації, музичні інструменти, а з одягу та взуття — головні убори (схожі на шапку), вишиті геометричним візерунком сорочки (?), каптани, пояси, штани, чоботи⁹⁶.

Як тут знову не згадати той факт, що в давній Україні словом «мамай» називали (за словником Бориса Грінченка) саме камінні статуї в степу. При цьому, чоловічі обличчя цих скульптур нерідко нагадують образи козаків на народних картинах: та ж сама округлість

23. ДЗЕРКАЛО ІЗ САРМАТСЬКОГО ПОХОВАННЯ
НЕВІДОМИЙ МАЙСТЕР.
I ст. н. е.
Соколова Могила на Миколаївщині.
Бронза, позолота.

93. Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К.: Наукова думка, 1986. — 152 с.

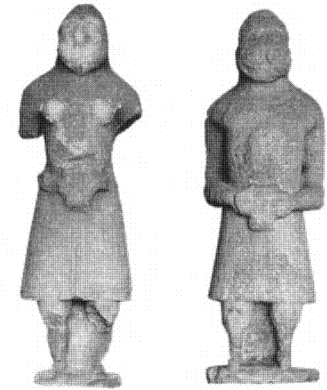
94. Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 99.

95. Там само, С. 100.

96. Борисенко О. Е. Половецька скульптура. Каталог музейної збірки Національного заповідника «Хортиця» — К., 2003. — 32 с.

обличчя, самозаглиблена відстороненість погляду, а також вуса на голеному обличчі (ми не знаємо жодного «мамая» з бородою чи повністю голеного, але всі вони — молоді чи старші — обов'язково мають вуса).

Таким чином, очевидна схожість бронзових скульптур скіфо-сарматського періоду та камінних образів (особливо зображень чоловіків-воїнів) половецького мистецтва із образами картинних «мамаїв», що наштовхує на думку про спорідненість основи образу чи, принаймні, повторюваність певних композиційних рис. До сказаного хочеться додати лише одну заувагу — ці мистецькі повтори траплялися у зовсім різні історичні епохи практично на тій самій території, яка тепер є частиною держави Україна.

24. Чоловіча статуя

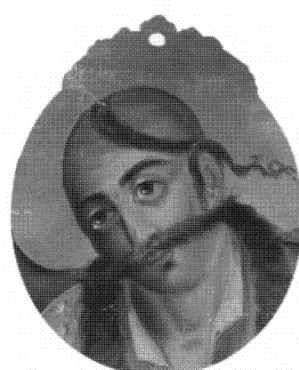
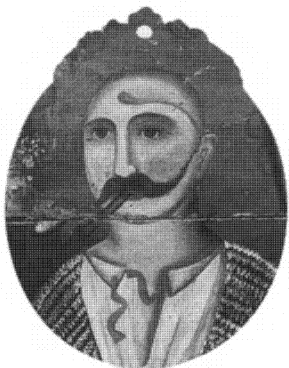
Мала Токмачка Оріхівського району Запорізької області. XII — перша половина XIII ст. Різьблення по пісковику

25. Чоловіча статуя

Юрківка Оріхівського району Запорізької області. XII — перша половина XIII ст. Різьблення по вапняку.

26. АБАТАЙ-ХАН. (ФРАГМЕНТ).

Невідомий художник.
Монголія. Ймовірно XVIII ст.
Полотно, мінеральні фарби.

ЗМІСТ	Вступ	8
	З історії дослідження	12
	«Мамаї» в історичних дослідженнях і топонімічних назвах	18
	«Козаки–мамаї» та духовні традиції українського кобзарства	29
	Зв'язок «мамаїв» із вертепними виставами	33
	Композиційні варіації «мамаїв» та деякі історичні паралелі	42
	Зв'язок «мамаїв» з іконописом, козацьким портретом та народним малярством	48
	Про авторство «мамаїв»	57
	Ще раз про написи на «мамаях»	64
	Каталог	121
Повний перлік ілюстрацій	298	

Козак Мамай

Альбом

дизайн

Ілля Павлов, Марія Норазян

автори

Станіслав Бушак: вступна стаття

Валерій та Ірена Сахарук: каталог

переклад англійською мовою

Орися Трач

редактори

Ростислав Забашта

Настя Голтвенко

редактори англомовного тексту

Тимофій Фрізен, Вільям Нолл

керівник проекту

Лідія Лихач

фотографи

Максим Афанасьєв, Сергій Глабчук,

Борис Дверний, Валерій Куделя,

Леонід Куликов, Олег Куцкій,

Ілля Левін, Віктор Луць, Юрій Малієнко,

Сергій Марченко, Володимир Недяк,

Валерій Хлебцевич

кольорокорекція

Олексій Богословський

Підписано до друку: 14.10.08

Формат: 64x104/8. Папір крейдований

Ум. Друк. Арк. 38 Облік.-вид. арк. 40

ВИДАВНИЦТВО РОДОВІД www.rodovid.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців

серія ДК № 1230 від 12.02.2003

Друк: ООО «Новий друк»

1, вул. Магнітогорська, Київ, Україна 02660

К 59 **Козак Мамай**: Альбом / К 59 Автор вступної статті: Станіслав Бушак,
Відповідальний за випуск: Валерій Сахарук. – К.: Родовід, 2008. – 304 с.
ISBN 978-966-7845-50-6

Художній альбом «Козак Мамай» -

перша книга кількатомного видавничого проекту. Цей том містить наукову розвідку зі спробою прочитання культурного «ідентифікаційного» коду феномену Козака Мамай, а також каталог «мамаїв» XVII – початку XX ст. із музейних та приватних збірок (понад 95 творів). Альбом виданий українською і англійською мовами.

Для мистецтвознавців, а також шанувальників української культури.

УДК 75.041.2 (084.12)

ББК 85.16